Jan Bureš
Jakub Charvát
Petr Just
Martin Štefek

ČESKÁ DEMOKRACIE

PO ROCE 1989

Institucionální základy českého politického systému

GRADA®

GRADA®

Jan Bureš
Jakub Charvát
Petr Just
Martin Štefek

ČESKÁ DEMOKRACIE

PO ROCE 1989

Institucionální základy českého politického systému

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy
Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude ***trestně stíháno.***

Tato publikace vychází s finanční podporou Grantové agentury ČR v rámci řešení projektu reg. č. 407/09/1023 „Budování české demokracie v letech 1989–2009.

Tato publikace vychází ve spolupráci s Metropolitní univerzitou Praha, o.p.s.

PhDr. Jan Bureš, Ph.D.
Mgr. Jakub Charvát
PhDr. Petr Just, Ph.D.
Mgr. Martin Štefek

ČESKÁ DEMOKRACIE PO ROCE 1989
Institucionální základy českého politického systému

TIRÁŽ TIŠTĚNÉ PUBLIKACE:

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400
www.grada.cz
jako svou 5062. publikaci

Odpovědná redaktorka Jana Kubínová
Sazba a zlom Vojtěch Kočí
Návrh a zpracování obálky Vojtěch Kočí
Počet stran 528
Vydání 1., 2012

Recenzovali:
prof. Dr. Miroslav Novák
doc. PhDr. Adriana Mikulčíková, Ph.D.

Vytiskla Tiskárna PROTISK, s.r.o.
České Budějovice

© Grada Publishing, a.s., 2012

ISBN 978-80-247-4283-0

ELEKTRONICKÉ PUBLIKACE:
ISBN 978-80-247-8270-6 (ve formátu PDF)
ISBN 978-80-247-8273-7 (ve formátu EPUB)

Obsah

	Úvod	**7**
1.	**Konec starého režimu a příčiny jeho pádu**	**13**
1.1	Příčiny krize komunistického systému a její projevy	13
1.2	Demotivační povaha režimu	17
1.3	Stav politické elity komunistického režimu na konci osmdesátých let	20
1.4	Opoziční hnutí v Československu v osmdesátých letech	25
1.5	Reakce režimu na narůstající opoziční nálady	30
1.6	Pozdní fáze komunistického režimu z teoretické perspektivy	36
2.	**Přechod k demokracii v Československu 1989–1992**	**41**
2.1	Pád starého režimu (listopad až prosinec 1989)	41
2.2	Základy budování demokratického systému (leden až červen 1990)	58
2.3	Jak naložit s minulým i současným komunismem?	88
2.4	Revoluční horečka: Reformovat musíme všechno a hned!	107
2.5	První svobodné volby v červnu 1990	108
2.6	Druhá revoluce. Od voleb 1990 do rozpadu OF v únoru 1991	114
2.7	Hledání tváře nové demokracie: 1991–1992	127
2.8	Volby 1992	137
2.9	Rozdělení Československa	141
2.10	Přechod k demokracii v Československu z teoretické perspektivy	146
3.	**Vývoj ústavních institucí politického systému ČR**	**153**
3.1	Moc zákonodárná	153
3.2	Moc výkonná	165
3.3	Soudní moc	174
3.4	Krajská úroveň vládnutí	175

4. Volby a volební systémy v České republice 181
4.1 Stručný úvod do teorií volebních systémů 185
4.2 Volební systém pro Federální shromáždění a Českou národní radu 203
4.3 Volební systém pro volby do Poslanecké sněmovny 209
4.4 Volby druhého řádu v České republice 215

5. Vývoj hlavních politických stran a stranického systému v České republice 231
5.1 Kořeny českého stranického systému – kontinuita či diskontinuita? 233
5.2 Dílčí etapy vývoje hlavních politických stran a jejich systému 235
5.3 Český stranický systém v teoretické perspektivě 347
5.4 Shrnutí 374

6. Praxe demokratického vládnutí a vývoj vládních koalic v ČR 379
6.1 Teorie koalic 381
6.2 Volební období 1992–1996 390
6.3 Volební období 1996–1998 394
6.4 Volební období 1998–2002 403
6.5 Volební období 2002–2006 408
6.6 Volební období 2006–2010 417
6.7 Volební období po sněmovních volbách 2010 424

7. Politická kultura v České republice 427
7.1 Politická kultura a behaviorální politická věda 430
7.2 Kritika konceptu občanské kultury 435
7.3 Politická kultura České republiky 442
7.4 Shrnutí 460

Závěrem 465

Seznam zkratek 471

Summary 475

O autorech 481

Prameny a literatura 483
Noviny, časopisy 514
Příslušné zákony 514
Elektronické zdroje 517
Primární dokumenty 518

Věcný rejstřík 523

Úvod

Jan Bureš, Jakub Charvát, Petr Just, Martin Štefek

Listopadové události roku 1989 odstartovaly nelehký a dlouhotrvající proces demokratizace československého, respektive českého politického i společenského systému. Tedy proces, v rámci něhož bylo potřeba odstranit instituce a vzorce chování z předchozího nedemokratického období a nahradit je novými, lépe odpovídajícími novým podmínkám (demokratického) společenského uspořádání. V některých svých aspektech se demokratická transformace podařila v České republice úspěšně, v některých (prozatím) méně úspěšně.

Nicméně na složitost celého demokratizačního procesu upozorňoval již na začátku devadesátých let Ralf Dahrendorf, který na jedné straně jako by připouštěl relativně nízkou náročnost transformace institucionální, a do jisté míry i ekonomické, ale na druhé straně upozorňoval na dlouhé trvání transformace společenské. Zatímco proces institucionální (ústavní) reformy měl podle Dahrendorfa trvat nejméně šest měsíců a ekonomika se měla stabilizovat nejméně šest let, transformace společenských základů v podobě proměny společenských hodnot a vzorců chování bude – podle Dahrendorfa – potřebovat k ustálení demokratických vzorců nejméně šedesát let (Dahrendorf 1991: 92).

Ačkoli tato Dahrendorfova myšlenka není v politologii zcela nová[1], zdůraznění této skutečnosti v kontextu probíhající demokratické tranzice v zemích střední Evropy má své opodstatnění. (Nejen) česká společnost vstupovala do procesu demokratizace s vysokými očekáváními, která měla změna režimu přinést. Navíc většina společnosti očekávala, že tyto změny nastanou okamžitě nebo velmi rychle; ty se ale nekonaly, respektive k nim docházelo

1 Logika kulturního zpoždění (*cultural lag*), tedy předpokladu, že strukturální změna (ať již postupná, či rychlá a radikální) postupuje rychleji než adaptace postojů jedinců (podr. Skovajsa 2006: 49), se objevuje již v dřívějších textech např. Gabriela Almonda, ačkoli Almond nehovoří přímo o „kulturním zpoždění".

(a v některých aspektech stále dochází) postupně. Ale (očekávané) okamžité změny – s ohledem na premisu kulturního zpoždění (podr. Skovajsa 2006: 49) – se ani realizovat nemohly. Ještě dlouho po listopadových událostech zůstává (a ještě nějaký čas zůstane) v české společnosti zakořeněna pozdně-normalizační politická kultura a její projevy (více viz kapitolu 7).

Česká společnost má za sebou více než dvacet let vývoje v podmínkách demokratického politického režimu, v důsledku čehož se nabízí prostor pro analýzu procesu demokratizace a následného vývoje v Československu a v České republice po roce 1989. A to obzvláště v situaci, kdy sice existuje řada dílčích studií, které se věnují jednotlivým problémům vývoje českého politického systému po roce 1989, kdy ale současně podrobnější, souhrnná a ucelená politologická kvalitativní analýza vývoje prvních dvaceti let české demokracie zatím (stále) chybí.[2] Navíc nelze než souhlasit s Karlem Vodičkou a Ladislavem Cabadou, že monografie (a diskuse) k politickému systému představují nezbytný předpoklad pro sebereflexi každé moderní společnosti (Vodička, Cabada 2011: 13). Kolektivní monografie *Česká demokracie po roce 1989* vznikla s ambicí právě tento zatím nevyplněný prostor zaplnit.

Předkládaná monografie je určena především studentům politologie, moderních dějin, sociologie, humanitních či mediálních studií a dále oborů právnických či pedagogických. Současně práce *Česká demokracie po roce 1989* představuje přehledný zdroj praktických, cenných a užitečných informací pro učitele, novináře a další pracovníky médií, politické komentátory, politické analytiky a pracovníky státní a veřejné správy, kteří mohou tyto informace při své každodenní práci využít. V neposlední řadě nabízí předkládaná analýza množství zajímavých informací pro laickou veřejnost, jež se zajímá o problematiku českého politického systému a jeho polistopadového vývoje.

Při zpracovávání textu byla využita řada dílčích, již existujících odborných politologických a sociologických textů a analýz české i zahraniční provenience, které se zabývají problematikou zkoumanou v předkládané publikaci. *Česká demokracie po roce 1989* ovšem nepředstavuje pouhou syntézu těchto odborných textů, nýbrž na několika místech s existujícími odbornými pracemi polemizuje, případně je rozšiřuje o nové poznatky.

Kniha je strukturována logicky a tematicky, přičemž každé téma představuje jednu samostatnou kapitolu. Jednotlivé kapitoly jsou zpracovány s ohledem na chronologický vývoj sledované problematiky. Celá práce je pak tvořena několika většími podcelky, rozdělenými do jednotlivých kapitol.

2 Snad s čestnou výjimkou Vodičkovy a Cabadovy přehledové monografie *Politický systém České republiky*.

Prvním takovýmto podcelkem je problematika konce starého režimu a období přechodu k demokracii v Československu, zejména s ohledem na problematiku institucionální transformace politického systému. Této problematice se věnují první dvě kapitoly. Na ně navazují dvě kapitoly, které se zaměřují na problematiku institucionálního nastavení českého politického systému. A to jednak v podobě kapitoly o hlavních českých ústavních institucích, jednak v podobě kapitoly o volebních systémech užívaných v České republice, které sice nejsou institucemi ústavními, nicméně s ústavními institucemi vytvářejí ústavní rámec, který vymezuje „pravidla hry" pro demokratický proces vládnutí v České republice. Následující dvě kapitoly analyzují dopad těchto demokratických „pravidel hry" v politické praxi, tedy na jednotlivé aktéry procesu vládnutí. Nejprve pátá kapitola představuje vývoj hlavních politických stran a stranického systému v České republice, šestá kapitola se pak zaměřuje na problematiku vzniku, podoby a fungování jednotlivých vlád a vládních koalic v České republice. Poslední, sedmá kapitola pak představuje analýzu vývoje české politické kultury po roce 1989 a některá „dědictví", která si současná politická kultura přináší z období předchozího, nedemokratického.

Předkládaná kolektivní monografie je společným dílem týmu vědeckých pracovníků, jejichž výzkum byl realizován díky podpoře Grantové agentury České republiky v rámci standardního projektu *Budování české demokracie v letech 1989–2009* (GAČR 407/09/1023) a s významnou materiální a duchovní podporou Metropolitní univerzity Praha. V rámci zpracování tohoto grantu publikovali členové řešitelského týmu více než dvacet dílčích studií, v nichž si postupně teoreticky i prakticky ověřovali platnost jednotlivých tezí i závěrů.

V první kapitole se Jan Bureš zamýšlí nad příčinami konce starého režimu a událostmi, které předcházely procesu demokratické tranzice. Analyzuje povahu režimu, jeho krizové projevy a změny, k nimž došlo v rámci politické elity, opozice i celé společnosti ve druhé polovině osmdesátých let. V závěru této části pak Bureš zasazuje charakteristiku poslední fáze československého komunistického režimu do rámce teorií nedemokratických režimů, přičemž vychází zejména z prací J. Linze, A. Stepana, H. Kitschelta, V. Dvořákové, J. Kunce či S. Szomolányiové.

Na tuto část navazující druhá kapitola představuje proces přechodu české společnosti k demokracii, zejména z hlediska institucionální transformace politického systému. Kapitola se zaměřuje na období let 1989–1992 a končí okamžikem rozpadu společného československého státu. V této své analýze Jan Bureš využívá jednak poznatků z teorií přechodů k demokracii, které mu poskytují základní obecný rámec pro analýzu, jednak představuje hlavní

zlomové okamžiky přechodu české/československé společnosti k demokracii. Kombinace teoretického tranzitologického rámce a historicko-deskriptivního přístupu užitého pro představení hlavních událostí tohoto procesu pak Burešovi poskytuje prostor pro závěrečnou politologickou analýzu československého přechodu k demokracii jako takového.

Ve třetí kapitole představuje Petr Just institucionální rámec českého politického systému tak, jak jej vymezuje Ústava ČR platná od 1. ledna 1993, a jeho vývoj od roku 1993 do konce roku 2010. Petr Just popisuje hlavní české ústavní instituce z hlediska jejich postavení v rámci politického systému a z hlediska jejich pravomocí. Tento deskriptivní výklad je pak doplněn o několik postřehů ze samotné praxe vládnutí v České republice.

Čtvrtá kapitola zpracovaná Jakubem Charvátem se zaměřuje na představení voleb a volebních systémů užívaných v Československu a České republice po roce 1989. Po teoretickém úvodu, v němž je stručně představena problematika volebních systémů, následují volební pravidla pro jednotlivé instituce volené v Československu a České republice po roce 1989. Vedle problematiky volebních systémů užívaných pro hlavní (celostátní) zastupitelské orgány v ČSFR a České republice (Sněmovna lidu a Sněmovna národů Federálního shromáždění, Česká národní rada a od 1. ledna 1993 pak Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky) se Jakub Charvát zaměřuje i na představení volebních pravidel užívaných v České republice pro takzvané volby druhého řádu – jak na celostátní úrovni (od roku 1996 senátní volby), na nižších úrovních samosprávy (obecní volby a od roku 2000 volby krajské), tak samozřejmě i na úrovni nadnárodní (volby do Evropského parlamentu konané v ČR od roku 2004).

V páté kapitole se Jakub Charvát věnuje představení problematiky vývoje hlavních politických stran v České republice a jejich systému. Pátou kapitolu je možné rozdělit do dvou vzájemně navazujících podcelků. V první části páté kapitoly je představen vývoj hlavních politických stran v České republice, přičemž pro potřeby tohoto výkladu je zmíněný vývoj rozdělen do několika fází. Tato deskriptivní analýza pak vytváří prostor pro podrobnější politologickou analýzu české stranicko-politické soustavy jako celku, ke které jsou využity některé koncepty, s nimiž se setkáváme v teorii stranických systémů a jež se běžně (v západní politické vědě) užívají pro analýzu stranických systémů (koncept *cleavages* v teorii stranických systémů, Sartoriho typologie stranických systémů apod.).

Šestá kapitola zpracovaná Petrem Justem představuje proces vládnutí v České republice. S využitím poznatků z teorií koalic – ať již v podobě klasických, nebo inovativních přístupů (např. Mesežnikův koncept apod.) – vytváří

Petr Just obecný rámec, který mu posléze poslouží k analýze problematiky vzniku, podoby, fungování a (ne)stability vládních koalic v České republice.

V sedmé kapitole předkládané práce doplňuje Martin Štefek předchozí poznatky o vývoji české demokracie po roce 1989 o neméně důležitou dimenzi politického systému, o problematiku politické kultury. V první části svého textu se vyrovnává s problémem nejednoznačnosti pojmu politická kultura ve společenských vědách a představuje filozoficko-teoretický rámec, v němž se bude ve své analýze politické kultury v České republice a jejího vývoje pohybovat. Východiskem se mu přitom stává mainstreamový politologický koncept G. A. Almonda a S. Verby, jenž má – přes mnohá omezení – vysokou explanační hodnotu. S jeho pomocí, ale i s využitím jeho kritik, představuje politickou kulturu v České republice a mnohá dědictví, která si s sebou přináší z předchozího, nedemokratického období.

Autoři předkládané publikace by na tomto místě rádi poděkovali vedení Metropolitní univerzity Praha za vytvoření příznivých podmínek pro vědeckou práci (nejen) na předkládané publikaci. Za velmi cenné připomínky bychom rádi poděkovali také recenzentům naší práce prof. Dr. Miroslavu Novákovi a doc. PhDr. Adrianě Mikulčíkové, Ph.D. Poděkování rovněž náleží všem našim nejbližším za jejich trpělivost a podporu, které nám v průběhu zpracovávání předkládaného textu poskytovali. Bez potřebného zázemí, jež nám po celou dobu práce na textu *Česká demokracie po roce 1989* vytvářeli, by tato publikace vznikala jen velmi obtížně.

1. Konec starého režimu a příčiny jeho pádu

Jan Bureš

Příčiny pádu komunistického režimu v listopadu roku 1989 nelze pochopit bez analýzy charakteru tohoto systému v jeho závěrečné fázi a bez odpovědí na otázku po příčinách nespokojenosti občanů s tímto režimem. Tato nespokojenost, byť většinou veřejnosti v osmdesátých letech více či méně skrývaná, vyvřela na povrch v okamžiku, když režim překročil meze, které mu občané v Československu na konci osmdesátých let ještě vymezili – když na projev nespokojenosti studentů vysokých škol na řádně povolené demonstraci 17. listopadu 1989 reagoval brutálním užitím násilí. Politické změny, k nimž došlo na podzim roku 1989, byly vyústěním rozsáhlého pohybu, který je možno v české/slovenské společnosti pozorovat přibližně od konce roku 1987, a to jak ve sféře státní moci, tak ve sféře opozičních iniciativ a aktivit.

1.1 Příčiny krize komunistického systému a její projevy

Československý komunistický režim se, stejně jako jeho ostatní středoevropští partneři, ocital v polovině osmdesátých let v hluboké krizi.[3] Mezi nejzávažnější krizové faktory a tím pádem hlavní příčiny nespokojenosti občanů s komunistickým režimem v polovině osmdesátých let patřily:

- absence politických a občanských práv a svobod, vedoucí k apatii, nezájmu a přetvářce obyvatelstva;

3 Tato část studie se opírá zejména o práce následujících autorů: Brod a kol. (1999), Holý (2001), Měchýř (1999a), Možný (1991), Rataj, Houda (2010), Šafaříková a kol. (1996), Vykoukal, Litera, Tejchman (2000), Vaněk (1995, 2005, 2006).

- frustrace z nemožnosti změny režimu v důsledku ztráty národní samostatnosti a v důsledku existence studené války;
- nemotivační charakter základních stavebních prvků komunistického systému a jeho antimeritokratická podstata (státní vlastnictví výrobních prostředků, centrální plánování, kádrová politika neodrážející schopnosti a znalosti);
- absence ekonomických svobod znemožňujících oficiální realizaci soukromých ekonomických aktivit občanů;
- byrokraticko-autoritářský styl řízení země úzkou stranickou elitou, jejíž nekompetentnost byla předmětem všeobecného opovržení a posměchu;
- všeobecně rozbujelý systém korupce a nepotismu;
- neefektivní byrokratické metody řízení hospodářství, technologická zaostalost, energetická náročnost a z toho vyplývající stagnace a postupný úpadek ekonomiky a následná neschopnost uspokojovat zvyšující se materiální potřeby obyvatelstva;
- devastace životního prostředí a z ní vyplývající zdravotně-sociální, demografické a psychologické důsledky;
- zhoršující se kvalita a dostupnost lékařské péče;
- problematické kvazifederální uspořádání státu.

Náklady, které s sebou přinášela pookupační snaha normalizačního režimu alespoň materiálně vykompenzovat občanům absenci politických a občanských svobod, začaly v osmdesátých letech výrazně převyšovat možnosti stále více zaostávající československé ekonomiky. Vysoká energetická náročnost výroby, nízká produktivita práce, slabá konkurenceschopnost československých výrobků na zahraničních trzích, levné nájmy, energie, vysoké dotace cen potravin, rozsáhlé výdaje na sociální politiku (vysoké dětské přídavky, relativně vysoké důchody) a masivní investice do dopravní infrastruktury (dálnice, pražské metro) vedly při stále výraznějším nedostatku finančních prostředků, potřebných na modernizaci průmyslu i zemědělství, k hlubokému propadu československého hospodářství a k jeho neschopnosti zajišťovat zásobování občanů již i předměty zcela běžné osobní spotřeby. Ostatně nejvyšší představitelé režimu si těchto skutečností byli dlouhodobě vědomi (srv. Rataj, Houda 2010: 400; Štrougal 2009; Jakeš 1996).

Režimu se velkorysou sociální politikou v sedmdesátých letech podařilo vytěsnit většinu občanů mimo zájem o politiku a vůbec věci veřejné. Historiky byl tento fenomén nazván „nepsanou společenskou smlouvou“ (srv. např. Měchýř 1999: 38; Otáhal 2002), ač bylo zřejmé, že občané byli k dodržování této „dohody“ režimem nedobrovolně přinuceni. Z bohužel (vzhledem k výrazně lepšímu stavu a výsledkům bádání o komunistické minulosti např.

v Polsku či Německu) stále jen nečetných nových vědeckých prací a studií o době normalizace v Československu stále zřetelněji vyplývá, že hledání příčin nespokojenosti občanů s režimem a jeho následného pádu v roce 1989 představuje velmi komplexní problém, který je ze sociologického, politologického, ale i psychologického hlediska mnohem složitější, než se v běžných veřejných diskusích přiznává. Ačkoli zde existovaly výše nastíněné objektivní projevy krize, až do listopadu 1989 nebyly důvodem k propuknutí masových protestů, stávkového hnutí či podobných radikálních projevů nespokojenosti. Nejenom výzkumy, které si režim (samozřejmě za podmínek absence svobodné diskuse či kritiky) nechával zpracovávat (Vaněk 1994), absence masových veřejných protestů proti režimu, ale i fakticky mizivá podpora veřejnosti předlistopadových aktivit protirežimní opozice (a nakonec i velmi opatrné vymezení se opozice vůči režimu) ukazuje, že většina veřejnosti nevnímala předlistopadový režim zásadně odmítavě. Společnost i přes nemožnost svobodného uplatňování občanských a politických práv, právě kvůli silné garanci sociálních jistot a relativně (ve vztahu k situaci ve většině ostatních komunistických zemí i skutečně) vysoké životní úrovni neodmítala socialistické zřízení (srv. Rataj, Houda 2010: 402; Šimečka 1990; Kopeček 2010: 11). Jestliže však většina občanů proti režimu veřejně neprotestovala, znamenalo to z jejich strany tichou a pasivní toleranci, která vzala za své v okamžiku, kdy režim přestával plnit i základní podmínky výše zmíněného sociálního kontraktu. To jasně ukazoval také výrazný nárůst nespokojenosti s režimem na konci osmdesátých let, zejména v Praze (Kopeček 2010: 18–19).

Varovné a závažně krizové jevy se však odehrávaly na makroekonomické úrovni. Ačkoli československý stát až do roku 1989 oficiálně hospodařil s vyrovnanými či přebytkovými rozpočty, výrazně narůstal vnitřní dluh v podobě všeobecné zastaralosti výrobních technologií, jež spolu se zcela běžným falšováním mikroekonomických statistik, nepružným centrálním řízením ekonomiky a zastavením růstu HDP vedl ke stále častěji i veřejně se projevujícím krizovým momentům v podobě nedostatku základního spotřebního zboží (Rataj, Houda 2010: 403). Faktem ovšem na druhé straně také zůstává, že Československo, na rozdíl od tehdejšího Maďarska či Polska, stále hospodařilo s formálně vyrovnaným rozpočtem a neupadlo do spirály dluhů, jež byla v těchto dvou sousedních zemích vyvolána masivními půjčkami na Západě (Kopeček 2010: 11). Ve druhé polovině osmdesátých let také trvale stoupal zahraniční dluh, který činil cca 80 miliard dolarů. K dalším projevům krizového stavu hospodářství patřila pokračující dominance těžkého průmyslu, rostoucí objem neprodejných zásob, růst spotřeby a neschopnost investovat do modernizace výroby (Vykoukal, Litera, Tejchman 2000: 591). Nutno ovšem podotknout, že úpadek ekonomiky se v Československu až do

roku 1989 neprojevoval nijak fatálně (spíše stále častějšími výpadky v dodávkách spotřebního zboží na trh), rozhodně ne v tak kritické podobě jako v předluženém Polsku či Maďarsku, kde se tyto problémy staly primárním zdrojem otevřené nespokojenosti veřejnosti a ve svém důsledku způsobily pád těchto režimů (Rataj, Houda 2010: 409).

Krize československého normalizačního režimu se však neprojevovala pouze ve stavu hospodářství. Již od konce padesátých let, ale zejména pak od poloviny sedmdesátých let se Československo postupně stalo jednou z nejvíce znečištěných zemí Evropy. To bylo v ostrém kontrastu s oficiální interpretací centrálního plánování jako nejlepší záruky pokroku (Vaněk 1999: 134). Ekologická devastace, zapříčiněná extenzivní orientací na těžký průmysl, nesmyslnou exploatací a plýtváním nerostných zdrojů, i neochotou investovat finanční prostředky do technologií, jež by alespoň částečně odvrátily tuto negativní bilanci (např. do odsiřovacích zařízení v severočeských elektrárnách), vedla na konci osmdesátých let k politizaci ekologie, jež se projevila jednak nárůstem počtu ekologických demonstrací a jednak aktivizací ekologických organizací (Vaněk 1996; Rataj, Houda 2010: 406–407).

Ochota státu řešit hromadící se ekologické problémy sice od sedmdesátých let nepatrně stoupala, omezovala se nicméně spíše na administrativně-byrokratická opatření, jež se navíc jen málokdy dočkala skutečné realizace v praxi (Vaněk 1999: 135, 152). Do jisté míry tomuto postupu napomáhaly i postoje veřejnosti, jež si jen velmi pozvolna a spíše až v osmdesátých letech začínala uvědomovat závažnost ekologické katastrofy. Zejména v nejvíce postižených oblastech severních Čech a severní Moravy lidé ve stále viditelnější míře zažívali pocity úzkosti, depresí či stresu, které byly důsledkem zhoršující se ekologické, zdravotní a sociální situace (Vaněk 1999: 145). Za určitý přelom v důvěře občanů v informace podávané státem o stavu životního prostředí považují historici především katastrofu v sovětské jaderné elektrárně v Černobylu v dubnu 1986. Manipulace s informacemi, jejich překrucování či zatajování a zlehčování závažnosti této katastrofy režimem vyšly poměrně brzy najevo především ze západních sdělovacích prostředků. Následně již v roce 1987 dochází k častějším veřejným projevům nespokojenosti občanů se stavem životního prostředí (Vaněk 1999: 149). Právě v této době vznikala mnohá ekologická hnutí či nezávislé iniciativy, které poukazovaly na závažné ekologické problémy (už na počátku osmdesátých let vzniklo hnutí Brontosaurus, dále to byly skupiny jako České děti, Pražské matky, Nezávislé mírové sdružení apod.). Nikoli náhodou si mezinárodní věhlas i vysokou pozornost domácího publika získal studentský film *Ropáci* (1988, režisér J. Svěrák), který divákům přiblížil otřesné důsledky těžby hnědého uhlí v severních Čechách. Těsně před listopadem 1989 se ekologický

rozměr krize režimu stával stále významnějším faktorem, v jehož důsledku se k původně spíše profesionálním ochráncům přírody, protestujícím proti její devastaci, připojovalo stále více občanů. Pro režim bylo navíc stále problematičtější proti ekologickým protestům zasahovat, neboť nepolitická, ale o to více závažná zdravotní podstata tohoto problému byla veřejnosti zcela zřejmá. Na potřebu tyto otázky důsledně řešit navíc stále více upozorňovali centrální vedení strany také představitelé místních a okresních stranických sekretariátů z nejvíce postižených oblastí. Režim však nedokázal realizovat skutečně účinná opatření, jakými mohly být například masivní investice do odsiřovacích zařízení v severočeských elektrárnách, a zmohl se pouze na krátkodobá a spíše populistická opatření v podobě zavedení zvláštního příplatku občanům v nejvíce postižených oblastech, které občané velmi rychle přejmenovali na tzv. „pohřebné". Bylo proto jen logickým důsledkem tohoto postupu státu, že právě poukaz na ekologickou katastrofu byl jedním z nejfrekventovanějších argumentů proti režimu na tribunách a veřejných shromáždění v průběhu převratných událostí listopadu a prosince 1989.

1.2 Demotivační povaha režimu

Jedním z vůbec nejzávažnějších rysů komunistického režimu, který vedl zejména v osmdesátých letech ke stále výraznějšímu odcizování občanů celému vládnoucímu systému, byl jeho demotivační charakter. Jak upozornil Karel Vodička, prvky potlačující ekonomickou či kariérní motivaci stály v samotných základech komunistického režimu od doby jeho nastolení v roce 1948 (Vodička, Cabada 2011: 134). Jednalo se zejména o státní vlastnictví výrobních prostředků, skrývající v sobě rozpor mezi zájmem státu po co nejvyšším výkonu a zájmem zaměstnanců po zajištění spíše materiálních výhod, dále pak o systém centrálně plánovaného hospodářství, jehož podstatou byl opět rozpor mezi výše zmíněným zájmem státu a zájmem podniků, které v rámci příprav státního plánu podhodnocovaly své výkony a nastavovaly je tak, aby je bylo možno co nejjednodušeji splnit. To vše bylo pak doplňováno ještě specifickou kádrovou politikou, jež při výběru pracovníků na rozhodující pozice v ekonomické, politické, vzdělávací i kulturní sféře mnohdy (nikoli ovšem vždy a výhradně) upřednostňovala politickou loajalitu před schopnostmi a odbornými znalostmi (Vodička, Cabada 2011: 135). Dlouhodobé uplatňování těchto principů vedlo ke stále výraznější degeneraci systému, který už sám v okamžiku, kdy si čelní státní a straničtí představitelé začali

vážnost společenské krize uvědomovat, nebyl schopen ani nalézt odvahu k zásadnějšímu přehodnocení některých systémových prvků, ale ani ze svého nitra vygenerovat a do zodpovědných pozic postavit lidi schopné takové změny účinně realizovat. Tato motivační krize se od poloviny sedmdesátých let projevovala nejen v rovině společenské, kde vedla ke stále narůstající apatii, lhostejnosti a nezájmu občanů o cokoli, co přesahovalo rovinu jejich soukromých a rodinných potřeb (Vodička, Cabada 2011: 135; Havel 1999a: 67–109), ale především ve sféře ekonomické, kde vedla k trvalému snižování růstu produktivity práce a všech dalších makroekonomických ukazatelů, jež se postupně (zejména v osmdesátých letech) začaly projevovat ve stále intenzivněji pociťovaném nedostatku hlavně spotřebního zboží a celkového hlubokého zaostávání za vyspělými zeměmi (Machonin, Tuček 1996: 11). Kritický stav společnosti se projevoval také v oblasti kulturní a společenské sféry, kde naopak i některé sousední země (např. Kádárovo Maďarsko) poskytovaly již v této době více svobodného prostoru pro její rozvoj (Kopeček 2010: 13)

Již zmíněná podstata kádrové politiky, spočívající v prostém faktu, že stranické orgány rozhodovaly o obsazování vedoucích funkcí na všech úrovních, vedla nakonec k rozšíření „morálky" všeobecné přetvářky, kdy statisíce občanů držely v rukou stranickou knížku jen z kariérních důvodů. Nicméně vědomí většiny takovýchto členů KSČ, že jsou takto režimem ze strachu o svou kariéru či možnost studia dětí přinuceni projevovat mu svou loajalitu, vedlo k tomu, že stejně lehce, jak do strany s těmito motivy v sedmdesátých a osmdesátých letech vstupovali, ji také v listopadu a prosinci 1989 po desetitisících rychle opouštěli. Vedení KSČ sice v osmdesátých letech stále častěji diskutovalo o různých změnách a reformách (včetně např. mírné reformy volebního systému, jež by umožnila alespoň omezenou míru politické soutěže – srv. Charvát, Štefek 2010), nicméně zásadní změna této kádrové politiky jako jednoho ze základních stavebních kamenů režimu byla zcela vyloučena (Vodička, Cabada 2011: 141). Je však pravda, že stranické vedení připravovalo a nakonec i realizovalo určitou korekci kádrové politiky. Vycházela ze zásad přijatých (pro reformy v SSSR klíčovým) plénem ÚV KSSS v lednu 1987. Tato koncepce změny kádrové politiky předpokládala především jistou pluralizaci výběru kandidátů do zodpovědných vedoucích funkcí ve stranickém i státním aparátu, když navrhovala výběr z většího množství kandidátů, využívání konkurzů a tajných voleb. Ruku v ruce s tím mělo jít také zavádění samosprávných principů do pracovních kolektivů. V roce 1988 pak byla tato politika vedením strany znovu potvrzena a doplněna deklarovaným zrušením principu nomenklatury tajemníků ÚV KSČ (Štefek 2010: 74 a 87).

Antimeritokratická podstata komunistického systému, jež přidělovala nezasloužené výhody a sociální privilegia členům stranické nomenklatury, kteří často neměli pro výkon svých funkcí kvalifikační a kompetenční předpoklady, stále více pobuřovala zejména příslušníky mladších generací, kteří – při zvyšující se úrovni svého vzdělání – považovali nejen tyto výhody, ale i samotné držení moci v rukou těchto elit za nadále neospravedlnitelné (Machonin, Tuček 1996: 10). Nicméně právě na konci osmdesátých let se stávalo stále zřejmějším, že už i výše zmíněné základní stavební kameny systému, jež udusávaly motivaci občanů, přestávají fungovat, a to vedlo k další delegitimaci systému. Bylo stále zřejmější, že česká a slovenská společnost zůstávají díky demotivačnímu působení režimu hluboko pozadu za vlastními možnostmi, danými vzdělanostní a kvalifikační strukturou společnosti, technickou i kulturní vyspělostí i (pro)demokratickými tradicemi z nedávné minulosti (první československá republika, pražské jaro 1968). Jestliže sociologové ukázali, že přibližně 20 % dospělé mužské populace v polovině osmdesátých let můžeme považovat přímo za statusově inkonzistenstní občany,[4] pak je třeba poznamenat, že ještě mnohem větší skupina občanů spadala do kategorie těch, kteří nemohli svobodně a legálně realizovat své ekonomické zájmy, a tak je uskutečňovali v rámci tzv. černé ekonomiky. Nemáme zde na mysli pouze víceméně pochybné a s kriminální činností hraničící profese, jako byli veksláci (obchodující s tuzexovými poukázkami či západními měnami), ale především deseti- až statisíce občanů, přivydělávajících si nelegálně drobnou řemeslnou činností. V rámci této „druhé společnosti" tak postupně docházelo k narůstání dosud přísně nivelizované příjmové diferenciace (Machonin, Tuček 1996: 15). Podstatný byl také fakt, že do těchto neoficiálních ekonomických vazeb a sítí byli zapojeni i mnozí funkcionáři vládnoucí strany (Kopeček 2010: 11). Fakticky tak platilo, že na konci osmdesátých let už měly na změně režimu zájem prakticky všechny sociální a profesní skupiny, vyjma úzké nejvyšší stranické a státní elity (Dvořáková, Kunc 1994: 128–129; Možný 1991).

4 Statusově inkonzistentní jsou takoví jedinci, u nichž lze pozorovat nesoulad mezi dílčími charakteristikami jejich sociálního postavení, jakými je např. vzdělání, složitost práce, mocenská pozice, příjem, materiální vybavenost atd. (srv. Machonin, Tuček 1996: 12). Jako ukázkový příklad statusově inkonzistentního jedince v Československu osmdesátých let můžeme uvést kupř. vysokoškolského profesora, který je režimem z politických důvodů přinucen živit se jako řidič tramvaje.

1.3 Stav politické elity komunistického režimu na konci osmdesátých let

Přestože mnozí intelektuálové ve svých analýzách na krizové jevy systému upozorňovali skrytě (analýza ekonomů z Prognostického ústavu pod vedením Valtra Komárka – srv. Komárek 1990) či otevřeně (článek Miloše Zemana v Technickém magazínu v srpnu 1989, poukazující na „selhání rozhodovací a řídicí sféry společnosti"), politické vedení státu ekonomické problémy sice formálně, i když velmi opatrně přiznávalo, nicméně nebylo schopno a ochotno zajistit nápravu. To se projevilo ve druhé polovině osmdesátých let vlažným (a spíše vnějškově formálním) přijímáním (ve skutečnosti spíše odmítáním) reformních podnětů Gorbačovova sovětského vedení (Civín 2005: 209). Konzervativní vedení KSČ stále více naráželo na bouřlivé změny probíhající v zemích střední a východní Evropy. V podobě procesu přestavby a otevřenosti se oficiálním kánonem Moskvy paradoxně stala reformní politika, velmi podobná reformnímu pokusu pražského jara (Vykoukal, Litera, Tejchman 2000: 589).[5] Ačkoliv se uvnitř československé mocenské elity v osmdesátých letech (na rozdíl od situace v Maďarsku či Polsku – srv. Bureš 2007: 26–37; Charvát 2009e) nevytvořilo čitelné reformní křídlo, přesto bylo možné pozorovat víceméně otevřený mocenský boj o reformu. Na jedné straně zde stáli představitelé vládní administrativy premiérů Štrougala a Adamce, kteří více naslouchali odborným expertizám a podporovali snahy o reformy, a na druhé straně vysocí představitelé vedení KSČ, kteří v duchu dvacet let uplatňované normalizační „stability" odmítali jakékoli reformy, jež by v československé situaci po roce 1968 v jejich očích znamenaly riskovat úplnou erozi systému (Rataj, Houda 2010: 407). Je třeba si uvědomit, že limity československého režimu byly od roku 1968 nastaveny faktickou vojenskou okupací sovětskou armádou. Ke změnám tak mohlo dojít pouze za předpokladu zahájení reforem v samotném Sovětském svazu, což se stalo skutečností po příchodu Gorbačova k moci. Postupná eroze systému i v Československu v letech 1988–1989 byla tedy především důsledkem vnějších vlivů. Gorbačovova reformní politika v Sovětském svazu, nástup reformátorů v Polsku a Maďarsku a následné spuštění procesu liberalizace

5 Naznačujeme-li zde, že politika pražského jara byla pro Gorbačova jistou inspirací, pak je však třeba upozornit na to, že československý reformní proces na konci šedesátých let oproti jiným zemím sovětského bloku fakticky začal až s výrazným zpožděním, čili je velmi sporné, že se Československo stalo v šedesátých letech jakýmsi průkopníkem reforem. Za upozornění na tento rozpor děkuji prof. Miroslavu Novákovi.

v těchto zemích však výrazně oslabovalo stávající moc v Československu.[6] Jakýkoli příklon k reformám, jež by z povahy věci musely mít liberalizační charakter, však u konzervativních představitelů režimu, jejichž legitimita byla založena na okupaci v roce 1968, nepřipadal v úvahu právě z toho důvodu, že by to vedlo k jejich delegitimaci (Dvořáková, Kunc 1994: 129–130). Také proto se představitelé režimu neustále neobratně pokoušeli zdůrazňovat rozdíly mezi reformním procesem z roku 1968, který interpretovali jako projev pravicového oportunismu, a sovětskou přestavbou (srv. Vykoukal, Litera, Tejchman 2000: 592).

Na podzim roku 1987 došlo k personální změně ve vedení komunistické strany. Patrně ve snaze vyvolat ve veřejnosti dojem sebereflexe stranického vedení předhodili konzervativci v předsednictvu ÚV KSČ veřejnosti jako obětního beránka dosavadního generálního tajemníka strany Gustáva Husáka, jehož přinutili k rezignaci. Výběr Husákova nástupce, kterým se stal Miloš Jakeš, však jen potvrzoval formálnost této změny a bezradnost stranického vedení (Rataj, Houda 2010: 408). Pragmatické křídlo kolem federálního premiéra Lubomíra Štrougala upozorňovalo již od počátku osmdesátých let na nutnost zásadnějších změn zejména v hospodářství. Uvědomovalo si, že lpění na odporu proti jakýmkoli reformám s odkazem na pražské jaro 1968 se dávno přežilo a stává se brzdou ekonomického, ale i politického rozvoje společnosti (Štrougal 2009). Pro představitele tohoto pragmatického křídla nebylo primární otázkou ani tak to, zda změnit postoj k pražskému jaru, jako spíše to, jak ze sebe setřást stigma spoluviníků za jeho potlačení (Vykoukal, Litera, Tejchman 2000: 590). Příznivci umírněných reforem ovšem nakonec v roce 1988 ztratili svého hlavního představitele, pragmatického premiéra federální vlády Lubomíra Štrougala. Jeho nástupce, dosavadní český premiér Ladislav Adamec, patřil sice také k oné nevelké skupině politiků, kteří si uvědomovali nutnost změn zkostnatělého politického a hospodářského systému, jeho možnosti však byly (stejně jako předtím možnosti a ambice Štrougala) silně limitovány výraznou pozicí konzervativců v předsednictvu ÚV KSČ (Rataj, Houda 2010: 409).

Jakešovo (neo)konzervativní vedení, slibující „nový a svěží vítr," „otevřenost vůči kritice a sebekritice" či návrat k zásadě „čelem k masám!" nedokázalo najít odvahu k zásadnějšímu přehodnocení dosavadního vývoje, především v oblasti ideologie a vztahu k minulosti vlastního režimu. Nebylo ochotno otevřít debatu o kritických momentech nedávného vývoje, ať už se to týkalo

6 Je ovšem třeba poznamenat, že se tak dělo v podstatě proti vůli Gorbačova, který příliš nepobízel sovětské satelity k následování reforem, neboť se obával destabilizace těchto režimů a v důsledku toho i oslabení své domácí pozice (Kopeček 2010: 16).